

Nyomárkay István

Szaknyelv és anyanyelv

Előfordul, hogy bizonyos gondolatokat, sőt kutatást igénylő témákat vagy legalábbis ötleteket az ember olykor alkalmi olvasmányából merít. Magam többször olvastam Herczeg Ferenc *Emlékezéseinek* első kötetét (*A Várhegy 1933*), és mindig érdeklődéssel követtem az író fiatalkori élményeit, elsősorban iskoláséit. Itt figyeltem fel rá, hogy milyen különleges érdeklődést tanúsított a kémia (akkor: *vegytan*) iránt. Egy ízben még óráját is elzalogosította, bár – ahogyan írja – „a pénzt nem nőkre költöttem, mint a barátom, hanem kénsavra és cinkre, mert leküzdhetetlen vágyat éreztem, hogy hidrogént fejlesszek, amely elemet akkor még *kövénynek* (az én kurziválásom, Ny. I.) neveztek” (*A Várhegy 1933*, 110.). Azt tudom, jobban mondván emlékezem rá, hogy általános iskolában nem *kémiát*, hanem *vegytant*, nem *fizikát*, hanem *természettant* tanultunk, legalábbis ez volt tankönyveink címe. A *vegytan* szakkifejezés csaknem másfél száz esztendővel élte túl születését. A neves szaknyelv-újító Bugát Pál alkotta a német *Mischkunst* ('a vegyítés, keverés tudománya') mintájára. Kezembe kerültek a 20. század első feléből horvát tankönyvek is, amelyek szintén nem *Kemija*, hanem *Lučba* (mai helyesírással: *ludžba* 'a szétválasztás, elválasztás tudománya') címet viseltek. Ez a horvátba cseh közvetítéssel került szó a magyarhoz hasonlóan 19. századi alkotás, szintén német mintát utánoz, de egy másikat, a *Scheidekunstot* ('a szétválasztás tudománya'). Ugyanannak a tudományszaknak más-más szempontú szemlélete szülte a két német terminust, egyiknél a vegyítés, keverés, másiknál az analízis, az anyagok egymástól való elválasztása alkotta a szemléleti alapot. A kiinduló terminus persze görög: *chēmeia*, *chymeía*, amelyek a 'folyadék' jelentésű *chymós* származékai a *chýō*, *chéō* 'önt' igéből, minthogy a kémia első tevékenységét a növényekből való folyadék sajtólása alkotta, amelyekből aztán különböző gyógyszereket kevertek (innen a kettős szemléletet tükröző elnevezés eredete is). Az a tendencia, hogy az idegen eredetű vagy idegen nyelvi közvetítésű szavakat anyanyelven kellene kifejezni, a felvilágosodás korára nyúlik vissza. Mindnyájan emlékszünk Besse nyei György híres mondására, hogy minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegen nyelven egy sem.

A tudomány nyelve egészen a 19. század közepéig a latin volt. Ez a tény bizonyos nemzetköziséget biztosított a kutatásnak és a kutatóknak is. A nyelvújítási mozgalmakkal megindult azonban az anyanyelvek gazdagításának, kifejezőképessé tételének folyamata, amely – a magyar nyelvújítási mozgalmából is láthatóan – rengeteg új szó alkotását eredményezte. Ez természetesen nem csupán magyar sajátosság; hasonló célokat tűztek maguk elé és hasonló módszereket követtek szomszédos népeink (mindenekelőtt a szlovákok, csehek és horvátok) mozgalmai is. Az egyik alapvető dilemmát az okozta, hogy vajon az új anyanyelvi szavak és kifejezések (elsősorban szakterminusok) nem eredményezhetik-e a nemzetközi tudományosságtól való eltávolodást, esetleg a belőle való kimara-

dást, sőt a tőle való lemaradást is. Hasonló dilemmával találták szemben magukat a 19. század elején a német nyelvújítók is, amikor a latin terminusok helyett anyanyelveket kívántak bevezetni. Joggal tette fel a kérdést már 1810-ben egy német történész, amikor azt mondta: „Nem ok nélkül választott Európa a tudományos kultúra számára egy közös nyelvet, így minden előny ellenére is, amelyeket az anyanyelv nemesítése eredményezhet, a tudós nyelv elhanyagolása felmérhetetlen veszteséggel járhat” (Arnold Hererent idézi Helmut Keipert, in: *Handbuch der EuroLinguistik*, 2010, 640; saját fordításom: Ny. I.). Valóban a latin biztosította (származékai, a visszalatinosított képzők, szóalakok, terminusok révén is), és képezi ma is a tudományos szakszókincsek alapját.

A kérdés tehát az volt, meddig mehetnek el a nyelvújítási mozgalmak az anyanyelvi szakterminusok létrehozásában úgy, hogy ez ne jelentse egyúttal a nemzetközi tudományosságból való kimaradást vagy a tőle való elmaradást is. Ezt a kettősséget fogalmazzák meg a kor (a 19. sz. közepe, ill. harmadik harmada) magyar és horvát tudós nyelvművelői is. Toldy Ferenc 1858-ban megjelent, oktatási célokra készült szótára (*Német–magyar tudományos műszótár a csász. kir. gymnásiumok és reáliskolák számára*) előszavában, konkrétan a vegytan terminológiájával (ahogyan akkor mondták: „műnyelvvel”) kapcsolatban felteszi a kérdést: „mennyiben lehetne arra a purizmus elve alkalmazandó?” Az elmélkedés folytatásában kitér a nehézségekre, ti. arra, hogy az európai műszók (terminusok) nagyrészt „classicaik nyelvekből” valók, és jóllehet a román, germán és a szláv nyelvek „a classicaikkal egy osztályhoz tartoznak”, és így szavai „nem oly merőben idegenek” egymástól hangzásukat tekintve, míg a magyar nyelvet az említett „műszók” nemcsak „kellemetlenül zavarják, hanem (...) származékokat csak bajjal és darabosan képeznek”. Ugyanezt veti fel közel húsz esztendővel később a horvát nyelvújítás kiemelkedő alakja, a szlovák származású Bogoslav Šulek is, aki horvát–német–olasz terminológiai szótárának (*Hrvatsko–njemačko–talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, 1874–75) előszavában megállapítja, hogy két lehetőség áll fenn: az idegen szavakat lefordítani vagy az európai terminológiát elfogadni (Šulek szerint „magunkhoz ölelni”). Ez utóbbi – szerinte – a saját nyelv fejlesztéséről való lemondást jelentené. Itt hivatkozik a cseh nyelv példájára, amely jelentős haladást ért el az anyanyelvi terminológia megteremtésében, ami megkönnyíti az európai szakkifejezések megértését. Igyekszik tehát olyan anyanyelvi kifejezéseket alkotni, amelyek a szóban forgó idegen nyelvű terminust mintegy megmagyarázzák. Ugyanezt fogalmazta meg korábban Toldy Ferenc is, aki azt javasolta, hogy „a köz műnyelv mellé egy *lehetőleg jelentés* (azaz magyarázó, a nem szakemberek számára is jelentéssel bíró; Ny. I.) *magyar* (Toldy F. kiemelése) műnyelvet” szükséges állítani. Elgondolásának alapja tehát, hogy el kell választani egymástól a szaktudomány és „az általánosan képző tudomány” nyelvét. A következőket mondja: „...az exact tudományok többjei képletekkel is élven, a külön műnyelv ezek egyetemes érvényével szemben többnyire össze sem egyeztethető; de azért, hogy péld. a vegyaránytani képletekben oxigénnek ejtjük az O-t, nem következik, hogy a folyó szövegben épen úgy ne mondjunk *életnyt*, mint a német *Sauerstoffot* is mond.” (Toldy F., 1858, VII). Megállapításának feltehetően pedagógiai alapja is volt, hiszen hozzáteszi, hogy „nem teszi fel a bizottmány (ti. a szótárt összeállító bizottság, Ny. I.), hogy a tankönyv és

a tanár *mindig és kizárólag e magyar* műszókkal éljen; sőt hasznosnak tartja: ahol ilyen *először* használtatik, a köz műszót is mellé kell vetni, s a kettővel váltva élni.” (Toldy F. i. h.). Šulek kiemeli, hogy – miután a kémia kifejezetten gyakorlati tudomány – az idegen terminusok kizárólagos használata nem csupán elidegeníteni a népet ettől a gyakorlati jellegű tudománytól, de bezárná a nyelv fejlődésnek egyik útját is. Látjuk tehát, hogy a 19. század második felében folytatódik az anyanyelvi szakkifejezés-alkotásnak az a folyamata, amely a magyar nyelvben már jó évszázaddal előbb megindult.

A következőkben néhány példával illusztráljuk ezt a folyamatot. Az egyes anyanyelvi kifejezések (tekintet nélkül arra, hogy meghonosodtak-e a nyelvben vagy nem) érdekesen mutatják a mögöttük meghúzódó szemléletet, világképet, hogy ti. az alkotók a szóban forgó (példáinkban vegytani) fogalmak anyanyelvi megfelelőjében mely tulajdonságot láttak meghatározónak. Legtöbb esetben természetesen az eredeti (görög és/vagy latin) kifejezés etimológiájából indultak ki. Néhány példa Toldy és Šulek szótárából:

Hydrogenium. A görög szó két elemből tevődik össze: *ὑδρω γεννάω* ('vizet csinál'), ez a szemlélet fejeződik ki a németben és a szláv tükörszavakban: n. *Wasserstoff*, cs. *vodik*, h. *vodik*, szlovén *vodenec*, vagy még pontosabban orosz: *водород* ('vizet teremtő, vizet szülő'). A magy. *közeny* a hidrogénnek azt a tulajdonságát emeli ki, hogy ti. valamennyi gáznál *könnyebb*.

Oxygenium. A görög kifejezés szintén kételemű: *ὀξύς γεννάω* ('savanyút csinálok'). Ennek tükörfordításai: n. *Sauerstoff*, or. *κислород*, cs. *kiselik*, h. *kisik*, szlovén *kislec*, amelyek – a görögből kiindulva – az elem alapvető tulajdonságát emelik ki. A magy. *éleny* vagy *savító* természetesen szintén kapcsolódik a görög eredetihez.

Nitrogenium. Görög: *νίτρον γεννάω* ('salétromot csinálok'); és **azotum** (ἄ + ζῆ *'élet'*) Šulek körülíró értelmezése szerint: 'nem lehet belélegezni, az ember megfulladna tőle', innen a ném. *Stickstoff* 'szűrő anyag' és a cs. *dušik*. A német szóban a hatás, a cseh kifejezésben a következmény képzete dominál. Toldynál (a *Német–magyar szótárban!*) csak *Stickstoff* szerepel, Šafaríknál sincs anyanyelvi terminus, csak az adaptált gör. szóalak: *azot*.

Phosphorus. Görög: *Φοσφόρος* ('fényvivő'). Érdekes, hogy a gör. szó kezdetben esthajnalcsillagot jelentett, majd később foszfornak kezdtek nevezni minden sötétben fénylő követ. Horvátul *svjetlik*nek kezdték nevezni, ami a görög eredeti kifejezés tükörszava, de ez az anyanyelvi szó nem tudta a korán átvett és meghonosodott *foszfort* kiszorítani. Toldynál *viló*, *vilany*, Šafaríknál *fosfor*, *kostik* szerepel.

Bromium. A görög *βρῶμος* (lat. *bromium*) 'búz' (a görögben állatszag) jelentésű szó adta az elem nevét, amelyet az európai nyelvek többsége nem helyettesített anyanyelvivel, így az oroszban és a kimondottan purista csehben is a nemzetközi terminus volt használatban. Šulek a *smrdik* 'bűzlő anyag; ami bűzlik' megfelelőt javasolta. Toldynál a magyar megfelelő *büzeny*.

A felsorolt példák, illetve adalékok nem újak. Elegendő a magyar nyelvújítás történetét feldolgozó gazdag irodalom mellett (alapmunka: Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest. 1929), a kémiai terminológia kapcsán Szókefalvi-Nagy Béla *A magyar kémiai szaknyelv kialakulása* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972) című monográfiájára utalnunk. Jelen

rövid eszmefuttatás célja, hogy bemutassa, mennyire hasonló elvek és szemlélet alapján zajlottak ezek a többé-kevésbé (inkább kevésbé) sikeres próbálkozások a közép-európai nyelvekben. Erről, feltehetően, a szélesebb olvasói rétegek kevesebbet tudnak. Végül bizonyos, hogy a magyar és a szomszédos szláv nyelvek terminológiájuk kialakításában nehezebb feladat előtt állottak, mint az újlatin vagy akár a germán nyelvek. A bevezetőben említett dilemmát feloldani akkor nem sikerült, de az idő és a tudományok nemzetközisége a kérdést végül is eldöntötte. Maradt mégis egy-két „szerencsésebb” szóalkotásunk, amelyek a történelem viharait átvészelve ma is használatosak, pl. *földrajz* (‘földleírás, földirat’-ból), *néprajz*, *földtan* és még néhány. Használatuk érdekes különbséget mutat, mert beszélünk *földrajzi tanszékről*, *földrajz szakos tanárról*, s velük párhuzamosan használjuk a *geográfust* is. A tudomány nemzetközileg elfogadott és használt neve *geológia*, a Stefánia úton mégis a *Földtani Intézet* impozáns épületét látjuk. Az egyetemeken *néprajzi* vagy *néprajztudományi intézetek* működnek, amelyekben *néprajz szakos hallgatók* tanulnak, de nemzetközileg az *etnográfia* megnevezést használjuk. Előfordul, hogy a helyes és így meghonosodott magyar terminus helyett használt (eredeti) idegen kifejezésnek előszóban elhangzó közlésben különleges stílusértéke van. Mindannyian *helyesírást* tanultunk (és oktattunk is), kézikönyvként *A magyar helyesírás szabályait* használjuk, ám ha egy megjelent vagy éppen lektorált vagy opponált munkáról azt jegyezzük meg, hogy *ortográfiai problémák* vannak benne, akkor az idegen szóval közlésünknek sajátos (enyhén gunyoros) árnyalatot adtunk.

A szakszókincsek tanulmányozása nem csupán érdekes és szórakoztató, hanem számos általános, egyforma vagy nagyon hasonló gondolkodásra utaló nyelvi tényre is fényt derít.

Hercegszántói Horvát Tanítási Nyelvű Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon